

İSLAM ORTAÇAĞI'NDA İRAN BÖLGESİNDEKİ TARİH YAZICILIĞI

In the Persian Territory Historiography In the Islam Medieval

Dr. Mustafa DEMİR*

ÖZET

İslam sonrası İran'da Moğol öncesi ve sonrası yapılan tarih yazım çalışmaları farklılıklar gösterir. Bu dönemlerde İran tarih yazıcılığının gelişim ve değişim dönemlerini İslamiyet'in Farsça üzerindeki etkisi ve İran coğrafyasında kurulan devletlerin kültür anlayışları da etkilemiştir. İran'da Abbasiler devrinde fetihler durduğundan dolayı bilimsel faaliyetler hız kazanmıştır. Bu sebeple tarih yazıcılığı da Abbasi kültürel gelişimi içinde şekillenmiştir.

İran bölgesindeki tarih yazıcılığını Moğol öncesi ve Moğol sonrası olarak ikiye ayırmak mümkündür. Moğol öncesi dönemde tarih yazıcılığı Hindistan mektebi ağırlıklı ve eski kaynaklardan özetler aktaran, Arapça eserlerden taklit ve kopya şeklinde derlemelerden ibarettir. Bu eserler genellikle kritik eksikliği gösterirler. Moğol dönemi sonrası ise bu coğrafyada İlhanlı-Moğol mektebi etkisi görülürken Farsça ön plana çıkmaya başlamıştır. X. Asırda başlayan Farsça tarih yazımı, Irak coğrafyasının yanı sıra Orta Asya şehirlerine de girmeye başladı. Yazılan ilk Farsça tarih kitapları, Arapça tarih kitaplarının tercüme veya muhtasarları şeklindeydi.

Bu dönemde ilk ciddi çalışmayı yapan Samani vezir ve tarihçisi Belamî'nin Taberî tarihinin Farsça tercümesinin ardından Gerdizî, Beyhakî gibi tarihçiler Farsça kaleme alınmış orijinal tarih-coğrafya kitaplarıyla ansiklopedik eserler vücuda getirdiler. Yine bu dönemde Meliknâme, Siyasetnâme, Mücmelü't- Tevarih gibi Farsça eserlerin yanı sıra şehir tarihçiliğinde de önemli adımlar atıldı. Tarih-i Sistan ve İbn Funduk Beyhakî'nin Tarih-i Beyhak adlı eserler bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Yine bu dönemde yetişen Birunî, Kaşanî, Zahireddin Nişaburî, Ravendî, Kadı Beyzavî, Nesevî, İbnü'l Esir, Cüzcanî ve İbn İsfediyar gibi müellifler önemli eserler vücuda getirdiler.

* Sakarya Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Anabilim Dalı.

Bu dönemin esas özelliği Farsça tarih yazımında yapılan çalışmaların tercüme-i hal, şehir tarihçiliği, hanedan tarihi alanında ilk örneklerin verilmiş olmasıdır.

Yine bu dönemde dünya tarihinin ilk önemli tarih denemesi, Residüddin'in Camiü't Tevârih'i ile oldu. Benaketi ve Kazvinî ise daha çak destanî tarzda eserler vücûda getirdiler.

XIV.yüzyıl başlarına kadar İran, Irak, Türkistan ve Anadolu'da tarihçilik İlhanlılar ve Timurluların himayesinde devam etti ve büyük başarılarla ulaştı. Bu dönemde Zekeriya Kazvinî, Vassaf, Zekeriya Kazvinî, Mirhond, Hondmir, Şerefeddin Yezdî, Nizmüddin Şamî Hafız Ebru gibi tarihçiler büyük eserler vücûda getirdiler.

Anahtar Kelimeler: İran, Ortaçağ Tarihçiliği, İlhanlı, Mirhond, Hondmir

ABSTRACT

Works of historiography after and before Mongolians in Persia after Islam were different. The phases of development and change in the periods were also affected by the Islamic impact on Persian and the approaches of states established in the Persian geography. The scientific activities in Persia accelerated in the reign of Abbasids. Thus, historiography was formed in the Abbasid cultural development.

It is possible that historiography in the region of Persia was divided two period as after and before Mongol. Historiography before Mongol period concluded summaries of ancient sources derived from Indian school and anthologies of copies and imitations derived from Arabian sources. These books had generally lack of critical. Historiography before Mongol period, while it was being seen the impact of Ilhanid-Mongol school in that region, Persian started to bring in the foreground. The Persian Historiography started 10th century, and it came into Central Asian cities besides Mesopotamian region. The first Persian books were the translation and condensed of Arabic historical books.

Belami, Samanid Vizier and historians, made the first serious work which was the translation of the Chronicle of Taberi in that time, after whom Gerdizi and Beyhaki formed original historical and geographical books, and encyclopedias. Again in that time, some books such as Melikname, Siyasetname, Mücmel'üt-Tevârih were formed, and there was also great giant in the city historiography, such as Tarih-i Sistan (Chronicle of Sistan), Tarih-i Beyhak (Chronicle of Beyhak) of Ibn Funduk Beyhaki.

In addition to these, some authors such as Biruni, Kaşanî, Zahreddin Nişaburî, Ravendî, Kadı Beyzavî, Nesevî, İbnü'l

Esir, Cüzzanî and İbn İsfendiyar grown up in that period, created important works. The essential importance of this period was the first examples of Persian Historiography given in the field of tercüme-i hal (curriculum vitae), city historiography, and dynasty historiography.

Reşiddüddin wrote the first historical anthology in the world, Camiü't Tevârih. Benaketî and Kazvinî preferred epic works.

Historiography continued under the patronage of Ilhanids and Timurids in Persia, Iraq, Turkestan and Anatolia, and it reached great success. In that period, great important works were created by Zekerîya Kazvinî, Vassaf, Mirhond, Hondmir, Şerefedin Yezdî, Niznüddin Şamî, Hafiz Ebru.

Keywords: Persia, Medieval Historiography, İlhanid, Mirhond, Hondmir

İslam sonrası İran'da Moğol istilası öncesi ve sonrası yapılan tarih yazım çalışmaları farklılıklar göstermektedir. İslam Medeniyeti'nin Ortaçağ sürecinde Farsça dili üzerindeki tesirleri İran coğrafyasındaki tarih yazıcılığının gelişim ve değişim dönemlerini göstermektedir. Yine İran bölgesinde kurulan devletlerin kültür anlayışları da bu gelişim hızını etkilemiştir. Örneğin Emevîler döneminde İran'da gerçek anlamda bir İslam tarih yazıcılığından bahsedilememesi¹, bu dönemde İran'daki İslam hakimiyetinin daha çok idarî çerçevede kaldığını, kültürel yapıya aksetmediğini göstermektedir. İran Ortaçağında tarih yazıcılığı Abbasî kültürel gelişimi içinde şekillenmiştir. Yine, İran bölgesinde Moğol dönemi öncesindeki tarih yazım çalışmalarının daha çok Hindistan idarî ağırlığını yansıttığı görülür. Bu durum, İran kültür ve medeniyetinin gelişmesini daha ileri asırlara bırakmıştır.

İran coğrafyasında Farsça tarih yazım çalışmaları, X. Yüzyıldaki Samani hakimiyeti döneminden itibaren görülmeye başlar. Bu dönemden itibaren İslam Medeniyeti'nin gelişmesinde aktif rol alan Türkler de özellikle Gazne ve Selçuklu dönemlerinde Farsça tarih yazımında da önemli rol oynamışlardır. İran coğrafyasında X. Yüzyıldan itibaren Farsça tarih yazım çalışmalarının gelişmesine karşılık, X. Yüzyıl tarihçisi Narşahî'nin Tarih-i Buhara adlı eserinde² ve XIII. Yüzyıl Harezmsah tarihçisi Nesevî'nin çalışmalarında olduğu

¹ Berthold Spuler, "İran Tarihçiliğinin Gelişimi", (Türkçe Trc. Mustafa Demir), Türk Dünyası Araş. Dergisi, 134, Ekim 2001, s.167- 169.

²Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s.66.

gibi³ bazı tarihçilerin çalışmalarını bu dönemde de Arapça olarak kaleme aldıkları görülür.

I. Moğol Dönemi Öncesi İran Tarih Yazıcılığı

Miladi X. yüzyıla kadarki dönemde İran tarih yazıcılığı ile genel İslam tarihi yazıcılığı arasında tarih çalışmalarının görünüşlerinde ve anlam kazanmaları hususunda bir benzerlik bulunmaktadır. Bu dönemde İran ve ister Hindistan'daki tarih yazıcılığı, kendi devirlerine ait malzeme ile sadece eski kaynaklardan özetler aktaran Arapça eserler gibi taklit ve kopya derlemeler şeklindedir. Genellikle kritik ve değerlendirme eksikliği gösterirler.⁴ Bu şartlar altında İran coğrafyasındaki tarih çalışmaları, Moğol dönemi öncesinde Hindistan Mektebi olarak, Moğol sonrası dönemde ise İlhanlı-Moğol Mektebi olarak ikiye ayrılır.

İran'da İslam sonrası edebî eserlerin ortaya çıkışı gibi millî bir tarih yazıcılığının da canlanmasında önemli olan itici güç, ince bir İslam yaldızı altında İran'ın millî geçmişinin destanî ifadesini Sasanî kültüründe olduğu gibi geleneksel olarak yeniden canlandırmaktır. Yine bu konudaki ilk eserler de X. yüzyılda ortaya çıkmıştır.⁵

İslam dünyasında Farsça tarih kitaplarının te'lifine X.asrın ortalarında başlandı. X. yüzyılda Basra, Kufe ve Bağdat gibi ilim merkezi arasına Nişabur, Buhara ve Köhne Ürgenç gibi şehirler de girmeye başladı. Yazılan ilk Farsça tarih kitapları, Arapça tarih kitaplarının tercüme veya muhtasarlarıdır. Bu dönemde İran tarihçiliği adına ilk ciddi çalışma, Samani vezir ve tarihçisi Ebû Ali Belamî'den (öl.974). gelmiştir. Belamî'nin Samanî Mansur b. Nuh adına, eserini X. Yüzyıl başında kaleme alan İran tarihçisi Taberî'nin Arapça dünya tarihinin Farsça tercüme çalışması, Farsça tarih yazımında ilk örnek sayılır. Bu eser, yeni Fars Edebiyatının en eski örneğini de oluşturur. Bu tercümede Taberî Tarihi'nin Arapça asıl nüshası, büyük ölçüde küçültülmekle beraber esere bazı orijinal bilgiler de ilave edilmiştir. Yaklaşık, 963 yılında yapılan tercüme, serbest bir tarzda yapılmış olup içine İran şehnamesinden ilavelerde bulunulmuştur. Belamî tercümesi, Taberî Tarihi'nin orijinaline göre ilmi mahiyetinden çok şey yitirmiştir.⁶

³ Ramazan Şeşen, a.g.e., s.160- 161.

⁴ Hamilton.A.R.Gibb, "Tarih", İslam Ansiklopedisi, (MEB) ,XI, İstanbul 1970, s.793.

⁵ Claude Cahen, "İslamiyet", çev: E.Nermin Esendar, Bilgi Yayınları, Ankara 1990, s.221.

⁶ Ramazan Şeşen, a.g.e., s.55, 79.

İran’da ilk dönemdeki tercüme döneminden kısa süre sonra Farsça kaleme alınmış orijinal tarih ve coğrafya kitaplarıyla ansiklopedik eserler gün ışığına çıkmaya başladı. X. Yüzyıl Samani hükümdarlarından Nasr b. Ahmed’in veziri Ceyhani’nin günümüze ulaşmayan fakat Gerdizi, Mervezi ve İdrisi gibi birçok coğrafyacının da faydalandığı, Kitabü’l Mesalik ve’l Memalik adlı coğrafya kitabı bunlara örnek olarak gösterilebilir. Eser, İbn Hurdadbih’in aynı adı taşıyan eserinden faydalanılarak yazılmıştır. Eserle ilgili bilgileri Makdisî’den edinmek mümkündür. Bu eser ayrıca Anonim Hudûdu’l Âlem tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır.⁷

XI. yüzyılda yerli hanedanlar için yazılmış iki önemli tarih kitabı zamanımıza ulaşmıştır. Bunlar, Gerdizî ile Beyhakî’nin eserleridir. Farsça tarih kitaplarının en eskilerinden olan Gerdizî’nin Zeynü’l Ahbâr adlı eseri, eski İran tarihinden, Peygamber’in hayatından ve 1032 yılına kadar İslam tarihinden, 1041 yılına kadar ayrıntılı Horasan tarihinden bahseder. Gerdizî, eserinde coğrafi bilgiler de vermekte, Türk topluluklarından da bahsetmektedir.⁸

Ebû’l Fazl Beyhakî’nin eseri Tarih ise Mahmud El Verrâk’ın Yaratılıştan 1018 yılına kadar gelen tarihine zeyl olarak yazılmış olup tam bir ülke tarihi değil daha çok Beyhakî’nin hizmetinde çalıştığı Gazne sultanlarının tarihidir. Bir hatırat şeklinde sayılan eserin yalnız 1030-1044 yılına ait kısmı günümüze gelmiştir. Daha sonra Arapça’ya da çevrilmiştir.⁹ Beyhakî, bu eseri ile Hindistan mektebinin de en güçlü temsilcisi olmuştur. Bu eser hanedan tarihinin en güzel örneklerinden biri olmuştur.¹⁰

Bu devirdeki önemli Farsça tarih kitaplarından biri de anonim Meliknâme’dir. Selçukluların soyundan ve ilk zamanından bahseden bu eser günümüze ulaşmamıştır. İbnü’l Esir, İbnü’l Adîm ve İbnü’l İbrî Abû’l-Farac, eserden faydalanmışlardır. Melikname müellifi, Selçukluların ilk devirlerine ait bilgileri Tuğrul Bey’in çağdaşı ve akrabası olan İnanç Yabgu’nun ağzından anlatmaktadır. Eserde X-XI. yüzyıllarda Selçuklu siyasi gelişimiyle ilgili ilginç bilgiler yer almaktadır. Eserde, Selçukluların faaliyetlerini abartmaya yönelik tavırlar hakimdir.

Nizamü’l Mülk’ün Siyasetnâme’si de bu devirde yazılan Farsça tarih-siyasetname eseridir. Selçuklu dönemine ilişkin ana kaynak hükmünde olan

⁷ S.G.Ağacanov, *Oğuzlar*, (Türkçe Trc.. Ekber N.Necf-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002, s.22 vd.

⁸ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.80.

⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.80-81.

¹⁰ W.Barthold, “Beyhaki”, *İslam Ans. (MEB) C.II*, İstanbul 1970, s.584.

eserde Selçuklu Devleti'nin siyasi ve sosyal yapısına ilişkin önemli bilgilerin yanı sıra, Türkmen boyları hakkında da bilgiler yer almaktadır. Eserin Farsça orijinal metni, günümüze ulaşmıştır.¹¹

Selçuklular dönemi tarih yazıcılığı döneminde Mücmel'ü't Tevarih adlı anonim bir eser daha vardır. Bu tarih çalışması, Selçuklu tarihi üzerine yazılmış ilginç eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Eserin yazarı, farklı tarih kaynaklarından faydalanmıştır. Bunlar arasında İsfehani'nin, Hamdani'nin yerel nitelikler taşıyan çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca eserin yararlandığı diğer kaynaklar arasında Muizz-i Nişapuri'nin "Sultan Sancar'ın Hayat Hikayesi ve Zaferleri" adlı eseri de vardır. Farsça yazılmış olan bu eser, yaratılıştan 1126 yılına kadar gelir. İran tarihi ağırlıklıdır. Verilen bilgilerin bir kısmı, efsaneler ile karışiktır.¹²

Bu devirde yazılan Farsça tarihlerden biri de Târih-i Sistân'dır. Diğer bir önemli eser ise Selçuklu vezirlerinden Anuşirevan b.Halid'in Futûr-u Zamânî's Südür adlı kitabıdır. Bu eser günümüze gelmemiştir. Fakat İmameddin el İsfehani, bu eseri Arapça'ya çevirerek Nusretü'l Fetre adlı Selçuklular tarihine derc etmiştir.¹³

Bu dönemde yazılan Farsça tarih kitaplarından İbn-i Funduk Beyhakî'nin Târih-i Beyhak adlı eseri, bir şehir tarihi olup, Ebu'l Fazl Beyhakî'nin hanedan tarihini daha da ileriye götürmüştür. Tarih-i Beyhak'ta mahallî tarih yapısının yanı sıra tarih ilminin faydaları, Beyhak şehrinin siyasi geçmişi, coğrafi özellikleri, Beyhak'ta Tahirî, Saffarî, Gazneli, Selçuklu hakimiyet dönemleri belirtilir. Bu tarih yazılırken müellifin müşâhedeleri yanında resmî vesikalara da dayanılmıştır. Bu durum Hindistan Mektebi'nin gelişimini de gösterir.¹⁴ Eser, Nişaburi'nin Nişabur Tarihi örnek alınarak telif edilmiştir.¹⁵

XI.yüzyıl tarihçilerinden Birunî, Harezmi tarihine dair Ahbarü'l Harezmi, Gazne tarihine dair, Tarih-i Eyyamü's Sultan Mahmut, Karmatiler tarihine dair Tarihü'l Mübeyyeze ve'l Karamita, tarih tenkidine dair Tenkihü't Tevarih isimli eserleri kaleme almıştır. İlk eseri olan Asarü'l Bakiyye ve diğer çalışmalarında verilen tarihi bilgiler kaybolmuştur. Birunî'nin çalışmaları, birçok kaynağı bize getirdiği gibi eserlerinde, tarihi kaynakları tam bir bilimsel yaklaşımla kritik

¹¹ Bkz. Nizamülmülk, Siyasetname, (Türkçe Trc. Nureddin Bayburtlugil), II. Baskı, İstanbul 1987, s.32- 334.

¹² S.G.Ağacanov, *a.g.e*, s.32.

¹³ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.81-82; S.G.Ağacanov, *a.g.e*, s.30.

¹⁴ Fuad Köprülü, "İbn-i Funduk ", İslam Ansiklopedisi, (MEB), C.II, İstanbul 1970, s.584-586.

¹⁵ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.115.

ettiği görülmektedir.¹⁶ Birunî, Asarü'l Bakiyyesi'nde Harezmîlerin yüksek medeniyet seviyelerini göstermiştir. Müellif, iyi Farsça bildiğini söyler. Arapça olarak te'lif ettiği Et Tefhim fî Avâil-i Sanat'at Tencim adlı kendi eserini Harezmîler için Farsça'ya tercüme etmiştir. Ayrıca eserlerinde Türk etnografyası ve Türk illerinin özelliklerine de geniş yer vermiştir.¹⁷ Birunî, yazılı kaynakların yanı sıra, kendi izlenimlerini ve edindiği bilgileri de eserlerinde kullanmıştır. Örneğin, XI.yüzyılda Gazne'ye diplomatik ziyarette bulunan Kidan elçilik heyetiyle görüşen Birunî, Uzak Doğu ülkeleri hakkında onlardan bilgi edinmeye çalışmıştır. Muhtemelen, Baykal civarı ve Doğu Sibiryâ hakkında bilgiler veren ilk Müslüman coğrafyacı Birunî olmuştur. Birunî'nin yaşadığı dönem, göçebe kavimlerin Merkezi Asya'dan Doğu Asya'ya yaptıkları büyük göç hareketleriyle önem kazanmaktadır. XI. Yüzyılda gerçekleşen bu göç dalgalarına Oğuz ve Türkmenlerin büyük bir kısmı da katılmıştı. Bu sebepten Birunî'nin eserleri, bu dönemle ilgili araştırma problemlerinin çözülmesinde büyük katkı sağlamaktadır.¹⁸ Yine, Birunî devrinde Hindistan Tarih Mektebi'nde Arapça'dan Farsça'ya eser çevirisinin yaygınlaştığı ifade edilebilir.

XI. yüzyıl Selçuklu tarihine ilişkin birçok eser gün ışığına çıkmıştır. Bunlardan birisi Selçuklu Sultanı Mesud'un veziri Şerefeddin Kaşanî (öl. 1139) tarafından yazılmıştır. Kaşanî'nin hayatının sonlarına doğru Farsça olarak ele aldığı Futur-ı Zamanü's Südür ve Sudur-ı Zamanü'l Futûr adlı eseri, 1072-1134 yılı olaylarını alıp orijinal bir tarih çalışması ortaya koymuştur. Yine bu hatıratın ilaveli menin hazırlayan İmameddin İsfahanî, eseri Farsça'dan Türkçe'ye tercüme etmiştir. Müellif Anuşirevan'ın çalışmalarını da tamamlayarak kitaba eklediği zeyle, 1194 yılına kadar vuku bulan olayların tarihini de eklemiştir. Ebu'l Feth Bundarî, 1226 yılında eseri kısaltarak, kitaba bir önsöz ve yeni açıklamalar ilave etmiştir. Kaşanî'nin çabası ve İsfahanî'nin gayreti ile gündemde tutulmaya çalışan eser, Selçukluların siyasi tarihi üzerine yazılmış en kıymetli kaynaktır.¹⁹

XII. yüzyıl müelliflerinden Zahireddin Nîşapuri'nin Selçuknâme adlı eserinin varlığıyla ilgili umutlar kesilmişken, eser 1950 yılında bulunmuş ve Tahran'da yayınlanmıştır. Bu tarih kitabı, kaynak bakımından paha biçilmesi zor bir eserdir. Nîşapuri, Selçuklu tarihi alanında kendisinden sonraki müellifler için bir numaralı ana kaynak olma hüviyetini hep sürdürmüştür. Onun eserini ilk kullanan müellif, XII.yüzyıl tarihçilerinden Muhamed Ravendî olmuştur.

¹⁶ Zeki Velidi Togan, "Birunî", İslam Ansiklopedisi, (MEB), C. II, İstanbul 1970, s.643.

¹⁷ Zeki Velidi Togan, a.g.m, s.636.

¹⁸ S.G.Ağacanov, a.g.e, s.38.

¹⁹ S.G.Ağacanov, a.g.e, s.31.

Reşidüddîn de eserden faydalanmakla beraber, ana metni korumaya çalışmıştır. XIV-XV. Yüzyıl tarihçilerinden Hafız Ebrû, Hamdullah Kazvinî, Muslihiddin Larî ve Aksarayî de eserden istifade etmişlerdir. Ancak Nişapurî'nin kullandığı kaynakları belirlemek çok güçtür. Nişapurî'nin bu eseri, Selçukluların ilk dönemleri hakkında değerli bilgiler içermektedir. Bu bilgiler arasında Türkmen boy liderlerinin Gazneliler'e karşı yaptığı savaşlar, mali yapıları, vergi sistemleri ve Selçukluların devlet yapısına ilişkin önemli ayrıntılar, Şelçuknâme yazarının tetkik ettiği hususlardır.²⁰

XIII. yüzyıl başlarında Anadolu müellifi Ravendî'nin Râhatû's Sûdûr ve Ayetû's Sûrûr adı ile kaleme aldığı tarih çalışması, Farsça olup Melikşah'tan itibaren Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları tarihini ihtivâ eder. Eser kısalığı ile dikkat çeker.²¹ Eser, başlangıçtan 1194 yılına kadar gelen bir Selçuklu tarihidir. Müellif, bu eseri 1203 yılında te'lif etmeye başlamıştır ve 1160-1199 tarihleri arasındaki Irak Selçukluları tarihi hakkında ayrıntılı ve güvenilir bilgiler verir. Eksik tarafı kronolojiye önem vermemesi, bir edebiyat kitabı gibi darb-ı mesel ve şiirlere fazla yer vermesidir.²²

XIII. yüzyılda süsleme ve mübalağalarıyla Dürre-i Nadirî adlı eser, İran tarih çalışmalarındaki belagât ilminin zirvesini gösterir. Mübalağalı tarih yazıcılığının İran'daki diğer bir örneğini, Melik Keykavus'un XI. yüzyılda emirlere öğütleri ihtiva eden, Kabusnamesi teşkil eder.²³ Aynı doğrultuda sayılabilecek diğer bir çalışma da Ferideddin Attâr'ın Tezkîretü'l Evliyâ'sıdır. XII.yüzyıl sonlarında kaleme alınan eser, bu dönemde İran coğrafyasında tercüme-i hal çalışmalarının seviyesini ortaya koyar.²⁴

XII. yüzyıl Selçuklu tarihçisi olan Azimî, 1160 yılı olaylarına kadar olayları yıl esasına göre bir eser ortaya koymuştur. Eser genel bir vekayinâme özelliği taşır. Eser klasik İslam tarihlerine uygun tarzda yazılmıştır. Eserde kritik ve estetik eksikliği kendini gösterir.²⁵

Moğol dönemi öncesinde İran'da bir diğer tarih çalışması, Kadı Beyzavî'nin Farsça kaleme aldığı Nizâmü't Tevârih'tir. Bu eser genel tarih yazımı özelliği gösterir. Eserde daha çok 1275'e kadar gelen İran hanedanları yer alır. Bilhassa Fars Selçukluları ve atabeklerinin tarihi hakkında asıl kaynak

²⁰ S.G.Ağacanov, *a.g.e*, s.32-33.

²¹ V.V.Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, II. Baskı, Ankara 1990, s. 27-30.

²² Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s. 126-127.

²³ İrfan Şahid, " Fars Edebiyatı", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (Chambridge History of Islam) C.IV, İstanbul 1989, s.225-226.

²⁴ Helmut Ritter, " Attar", *İslam Ansiklopedisi*, (MEB), C.II, İstanbul 1970, s.10.

²⁵ Ali Sevim, *Azimi Tarihi*, (Türkçe Trc.Ali Sevim) Ankara 1988, s.18.

durumundadır. Beyzavî, Salgurlular Devleti'nin yükselme ve çöküş dönemlerini görmüş, Moğolların İran'ı istila etmelerine tanık olmuş, gördüğü bu olayları temiz bir dille tasvir etmiştir.²⁶

1220 yılından itibaren Orta Asya'da korkunç katliamlara neden olan Cengiz istilasını döneminde bu olaylara bizzat şahit olan ve Harzemşah Celaleddin Mengüberdi'nin silah arkadaşı olan Muhammed Nesevî, Siretü Celaleddin Mengüberdi adlı biyografisinde Harzemşah'ın hükümdarlık yılları ve seferlerinin tarihi yanında Moğollarla yapılan savaşları anlatır. Nesevî'nin eseri, Ortaçağ Müslüman tarihçiliğinde eşine az rastlanır bir edebî üslupla kaleme alınmıştır. Bu değerli çalışmada, son dönem Harzemşahlar tarihi ve Cengiz Han'ın Orta Asya istilasını hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. Horasan Türkmenlerinin işgalcilere karşı gösterdiği mücadeleleri anlatan kısım da oldukça önemlidir.²⁷ 1241 yılında tamamlanan bu eser, Moğolların Batı Türkistan ve İran'daki faaliyetleri ve İsmailîler hakkında da önemli bir kaynak durumundadır. Eser Arapça olarak kaleme alınmıştır. Nesevî'nin Futûr-ı Zamanü's Südür ve Zaman-ı Futûr's - Südür adlı Harzemşahlar Devleti'nin yıkılıştan ve Moğol istilasından bahseden Farsça bir tarih eseri daha bulunmaktadır.²⁸

Moğol istilasının çağdaşlarından olan İbnü'l Esîr, Dünya tarihi niteliğinde olan El Kamil fi't Tarih adlı eserini Moğol istilasını döneminde Arapça olarak kaleme almıştır. İbnü'l-Esîr, gerçek bilgileri toplayıp tahkik ederken, büyük cesaret sergilemiştir. El-Kamil, Fî't- Târih adlı tarih çalışması, XI-XIII. Yüzyıllar arası dönem İran ve Türk tarihi için kullanılması gereken önemli bir tarih kaynağı durumundadır.²⁹

Minhaceddin Cüzcanî'nin Tabakat-ı Nasirî adlı eseri de Moğol istilasının tasvirini yapan tarih çalışmaları arasındadır. Eserin özellikle Gazneliler, Gurlular, Selçuklular ve Harzemşahlar hakkındaki kısımları büyük önem arz etmektedir.³⁰ Bu kısımların hazırlanmasında Cüzcanî, günümüze ulaşmayan kaynaklardan faydalanmıştır.³¹ Eser Farsça genel bir İslam tarihi niteliğinde olup İran'daki hanedanlardan daha detaylı olarak bahseder.³²

²⁶ M.Şemsettin Günaltay, İslam'da Tarih ve Müverrihler, İstanbul 1991, s. 168.

²⁷ S.G.Ağacanov, a.g.e, s.44 - 45.

²⁸ Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 160-161.

²⁹ İbnü'l- Esîr, El- Kâmil Fî't-Târih, C.IX- XII, (Türkçe Trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça), İstanbul 1987.

³⁰ El-Cüzcanî, Tabakât-ı Nasirî, (İng. Trans. by. H. G. Raverty, vol. I-II, London 1881.)

³¹ S.G.Ağacanov, a.g.e, s.45.

³² Ramazan Şeşen, a.g.e, s. 162-163.

XIII. Yüzyıl Fars tarihiliğinde genel tarih eserlerinin yanında bölgesel tarih eserleri de büyük ilerleme kaydetmiştir. Şehirlerin, büyük eyalet ve vilayetlerin tarihinin yazımına büyük önem verilmiştir. İbn. İsfendiyâr tarafından 1217 yılında tamamlanan Tarih-i Taberistan³³ adlı eseri, bu tarz çalışmalara bir örnek olup, Horasan ve Orta Asya ülkelerinin tarihlerine ait bilgiler verilmektedir.³⁴

II. İLHANLI- MOĞOL DÖNEMİ İRAN TARİHÇİLİĞİ

XIII - XIV. yüzyıl Orta Asya ve İran tarihçiliği, önceki dönemlerin üslubunu yansıtmamasına rağmen, kendine özgü birtakım yenilikler de geliştirmiştir. Bu dönemde Arap edebî dilinin tamamen ortadan kalktığını, bunun yerine Fars ve Tacik mekteplerinin daha etkili olduğunu görmekteyiz. Sınırlı sayıda bulunan saray tarihçiliği ve hanedan merkezli tarih yazımı, zamanla yerini genel tarih kitaplarına bıraktı. Bu tarzın geleneksel bir hal alması, doğu tarihçiliğinde ilk defa dünya tarihi alanının oluşmasıyla sonuçlandı.³⁵ Reşidüddîn'in Câmîu't-Tevârîh'i Dünya tarihinin en önemli telif denemesi oldu.

Reşidüddîn ile başlayan Moğol Tarih Mektebi, Moğollar'ın İslam Dini'ni kabulü ile kendini ispatladı ve Benaketî, Hamdullah Kazvinî ile destanî ve vekayinâme tarzına döndü. Reşidüddîn'in öncesinde ise daha çok münşî tarzındaki yazımı ile Cüveynî bu konuda ilk adımı atmış oldu.³⁶

1300 yılından XVI.yy başlarına kadar Irak, İran, Türkistan ve Anadolu'da tarihçilik genellikle İlhanlılar ile Timurluların himayesinde devam etti. Özellikle İlhanlılar döneminde çok değerli tarih çalışmaları yapıldı.

Ata Melik Cüveynî'nin Târih-i Cihangüşâ adlı eseri, Moğol istilası sonrasında yazılan ilk Moğol- İslam tarihi durumundadır. Uzun yıllar Moğolların hizmetinde çalışan Cüveynî, Hülâgü'nün hizmetindeyken katıldığı Alamut kalesinin zaptında ele geçirdiği Hasan Sabbah'ın hayatına dair kitabı, Târih-i Cihangüşâ adlı eserinde özetledi. Üç cilt halinde telif edilen eserin birinci kısmında Moğolların geleneklerinden, Cengiz Yasası'ndan, başlangıçtan Güyük Han'ın vefatına kadarki Moğol tarihinden, ikinci kısımda Harzemşahlardan, Hülâgü dönemine kadarki İran Moğolları tarihinden, üçüncü kısımda ise Mönge Han'ın tahta çıkışıyla başlayıp İsmaililerden bahseder. Eser, 1257 yılı olaylarıyla

³³ İbn İsfendiyar, Tarih-i Tabaristân, Tahran 1320.

³⁴ S.G.Ağacanov, *a.g.e.*, s.46.

³⁵ S.G.Ağacanov, *a.g.e.*, s.46.

³⁶ Hamilton.A.R.Gibb, *a.g.m.*, s.794.

sona erer. Târih-i Cihangüşâ, Reşidüddîn ve Vassâf tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır³⁷

XIV.yüzyıl Fars tarihçiliği, İlhanlı döneminde büyük başarılarla ulaştı. Ortaçağ Doğu tarihçiliğinin en mükemmel eserlerinden olan Câmiü't - Tevârih bu dönemin başlarında kaleme alınmıştır. Eserin tartışmasız en büyük başarısı, İslam tarihçiliğinde etkin olan dünya tarihi hakkında eski mülahazaları ortadan kaldırmış olmasıdır.

XIII - XIV. yüzyıl Fars tarihçiliği, Doğu Asya Türk-Moğol uluslarının sosyal ve kültürel özelliklerinin öğrenilmesinde önemli bir katkıda bulunurlar. Câmiü't- Tevârih, bu ulusların tarihine, dünya tarihinin bir parçası olarak bakma olanağı sağlamıştır. Eserde Oğuz ve Türkmenlerin boy-şecere sistemine ve boy kimliğine büyük önem verilmiştir.³⁸

Câmiü't Tevârih'in yazımına Gazan Han'ın emriyle başlanmış, Olcaytu Han zamanında tamamlamıştır. Başta Abdullah Kaşanî olmak üzere birçok kişi yardımda bulunmuştur. Kitap başlıca dört kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda, Moğol ve Türk kabileleri, Cengiz Han'ın ölümünden Gazan Han'ın ölümüne kadarki Moğol tarihi, ikinci kısımda Olcaytu tarihiyle Adem'den kendi zamanına kadarki İslam Tarihi, Oğuzlar, Türkler, Çinliler, Hintliler, Yahudiler ve Frenkler'in tarihi, üçüncü kısımda Arap, Yahudi, Moğol, Türk, Frenk ve Çin hakim sülalelerinin şecerelerinden bahsedilir. Eserin İlhanlılar'a ait olan kısmını Reşideddîn kendisi yazmıştır. Bu anlamda kollektif bir tarih yazıcılığından bahsetmemiz mümkündür.³⁹

Eserde Oğuz Destanı'nın en güvenilir nüshası da bir bölüm olarak yer almıştır. Oğuz destanına dair rivayet Zeki Velidi Togan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁰

Abdullah Kaşanî'nin bir de Farsça bir tarihi vardır. Târih-i Olcaytu adını alan eser, 1318 yılı olayları ile sona erer. Sağlam ve ayrıntılı bir tarih olan bu eserin bir nüshası Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴¹ Kaşanî'nin bu eseri, tarih yazımının ayrı bir tarzını, günlük hadiselerin yorumsuz olarak basının işlevine benzer bir şekilde yazılmasını temsil eder. Bu eser, yorumsuz olarak yazıldığı için Timur devri tarihçileri için önemli bir kaynak durumundadır.⁴²

³⁷ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 165-166.

³⁸ S.G.Ağacanov, *a.g.e.*, s.47.

³⁹ Zeki Velidi Togan, "Reşidüddin Tabip", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, IX, s.10.

⁴⁰ Reşideddîn Oğuznâmesi, (Türkçe Tercüme ve Tahlil: Z. Velidi Togan), İstanbul 1982.

⁴¹ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 233.

⁴² M.Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s. 312.

Zekerîya Kazvinî'nin *Asârü'l Bilâd ve Ahbârü'l İbâd* adlı coğrafya eseri, 1280 sonrası olaylarını ihtivâ eden tarihi bilgiler de vermektedir. Eser, Farsça yazan şairler, Anadolu Selçukluları ve Moğollar devrindeki Anadolu ve İran coğrafyası ve tarihi bakımından değerli bir kaynaktır. Moğollar devrindeki Anadolu şehirleri hakkında bilgiler de verir. Arapça olan eser Farsça'ya da tercüme edilmiştir.⁴³ Bu eserde Türk ve Moğollardan aslı bir medeniyete mensup milletler sıfatı ile bahsedilir. Yalnız İlhanlı hükümdarlarına yaranmak için eserde eski Türk ananesi ve bazı Türk kabileleri Moğol gibi gösterilmiştir.⁴⁴

1300 tarihinden önce Abdullah b.Fazlullah Vassâf, Moğolların tarihini yazmaya başladı. Vassâf, tarihini 1310 yılına kadar getirdikten sonra ilave olarak, Moğol Devleti'nin menşei, Harzemşahlar Devletini ve Hülagü'nün seferini anlatır. Eser, İran edebiyatının en iyi örneklerinden biri kabul edilir. Müellif, kendisini eseri hakkında yüksek fikirler beslediği Cüveynî'nin halefi olarak kabul eder ve eserine onun kaldığı yerden başlar.⁴⁵ Vassâf tarafından Cüveynî'nin *Târih-i Cihangüşâ'sına* zeyl olarak yazılan *Tecziyetü'l Emsâr ve Tecziyetü'l Âsâr* adını alan bu eser, 1258-1318 yılları arasında Moğolların İran ve Türkistan'daki faaliyetlerinden bahseder. Beş ciltten oluşan bu esere *Târih-i Vassâf* adı da verilir. Vassâf, tarihini kaleme alırken tarafsız davranmış, Moğolların iyi taraflarını övdüğü gibi merhametsiz ve adaletsiz taraflarını eleştirmiştir.⁴⁶

Reşidüddîn'in tarihine özet ve zeyl olarak bir tarih yazan Benaketî ise genel bir dünya tarihi yazıcılığı girişiminde bulunmuştur. Bu sebeple eserinde muasırı olan hadiselerden başka, Çin, Hint, Beni İsrail ve Bizans tarihine de yer vermiştir. *Târih-i Benaketî* adlı eser, dokuz bölümden oluşmaktadır. Benaketî *Tarihi*'nin bir nüshası, Aşîrefendi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.⁴⁷

İlhanlı Devleti'nin son tarihçisi Hamdullah Kazvinî'nin yazdığı *Tarih-i Güzide*, tarih kitaplarının incelenmesiyle ve onların özeti olarak telif edilmiştir. Eser, Reşidüddîn'in eserinin bir özetidir.. Hamdullah Kazvinî, eserini, 1329 yılında tamamlamıştır. Eserin yazılmasında *Câmiü't Tevârih* esas alınmış, düzenleme konusunda bile bu eser taklit edilmiştir. *Târih-i Güzide*, incelenirse İsmailîler kısmına kadar Reşidüddîn'in eserinin aynen alındığı görülür. Kazvinî, eserine yalnız *Câmiü't Tevârih*'in ikinci cildinin *Târih-i Etrâk ve Çin, Yehud ve Frenk ve Hind'e* ait bölümlerini almakla yetinmemiş, kendisi de fazla olarak

⁴³ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁴ M.Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s. 301-302.

⁴⁵ V.V.Barthold, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁶ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 238-239.

⁴⁷ M.Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s. 306.

bilgin ve şairlerin biyografileriyle, doğduğu yer olan Kazvin şehrinin tarihi ve eserleri konusunda iki bölüm eklemiştir. Kısaca Târih-i Güzîde'de, İslam tarihi içinde İran'da hakim olan sülalelerin hakimiyetleri özetlendiği gibi, İran'da birer hükümet kuran Türklerle Moğollar konusunda da esaslı bilgiler vermiştir. Eserin son bölümü Kazvinî'ye bir coğrafyacı olarak da ün kazandırmıştır. İran şehirleri konusunda yazdığı sayfalarda çekici ve renkli tasvirler, ticarete, ziraata, halkın ahlak ve adetlerine, karakterlerine dair kıymetli bilgiler çok fazladır.⁴⁸ Bunun yanında esere önemli şahsiyetlerin tercüme-i halleri de eklenmiştir. Bu yönüyle eserin değeri bir kat daha artmıştır. Kazvinî'nin değerlendirme gücü, Reşidüddîn'den daha üstündür. Reşidüddîn, Samanîler ile ilk Gazneliler tarihini verirken Utbî'nin eserinin Farsça tercümesini aynen tekrar ettiği halde Kazvinî, Utbî'nin almadığı fakat diğer kaynaklarda bulunan bazı bilgileri de eserine eklemiştir.⁴⁹ Ayrıca Kazvinî'nin Zafernâme ve Nuzhetü'l Kulûb adlı iki eseri daha vardır. Nuzhetü'l Kulûb coğrafya ve kozmografya ile ilgilidir.⁵⁰ Bu eser, büyük bölümü ile Katip Çelebi'nin Cihannümâ adlı eserinde aynen tekrarlanmıştır.⁵¹

Zekeriya Kazvinî'nin 1275 tarihinde tamamladığı Âsârü'l- Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd adlı Arapça coğrafya eseri de İran'da yapılan coğrafya çalışmalarından biridir. Eser, İran, Anadolu ve Ön Asya beldelerinin coğrafi yapıları hakkında bilgiler verdiği gibi, dönemin hadiseleri hakkında tarihî bilgiler de bulundurmaktadır.⁵²

Bu dönemde Farsça'da tarihi hal tercümesinin yokluğu dikkat çeker. Farsça umumî tarihlerde XIII.yüzyıldan sonra ölüm haberleri, değerli şahsiyetler, vezirler, şairler ve ediplere ayrılmış bir kısım da bulunur. Daha sonraki devirlerde ise çağdaş hal tercümeleri İran dilinde yazılmaya başlanmıştır. Buna örnek olarak Herat Mektebi müelliflerinden Seyfuddin Fazlî ve Hwandmîr'in vezirlere dair yazdıkları hal tercümeleri gösterilebilir.⁵³

Timur devrine gelince, Timur'un kendi hukukunu korumak için bir "Vezirler Efsanesi" tertip ettiği bilinmektedir. Bunu ilk defa Uygur kaynaklarına bağlı kalan XV.yüzyıl tarihçilerinde görüyoruz. Bu tarih kitaplarının en meşhuru 1425'te tamamlanan Şerefüddin Yezdî'nin

⁴⁸ M.Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s. 316.

⁴⁹ Barthold, *a.g.m.*, s.52.

⁵⁰ Hamdullah Müstevfî al-Kazvinî, Nüzhetü'l-Kulûb, Nşr. Guy Le Strange, II. Baskı, Leiden 1993.

⁵¹ Katip Çelebi, Cihannümâ, İstanbul, H.1145.

⁵² Zekeriya bin Muhammed el-Kazvinî, Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd, Dar Sader Yay. Beyrut, Tarihsiz.

⁵³ Hamilton, A.R.Gibb, *a.g.m.*, s.795.

Zafername'sidir.⁵⁴ Yezdi, Şahruh'un oğlu İbrahim Sultan'ın arzusu üzerine yazmaya başladığı bu önemli eseri, edebî, musanna bir üslupla kaleme almıştır. Dört sene içinde tamamlanan bu eserini yazarken arşiv vesikalarına, tarih kitaplarına, önemli kişilerin hatıralarına başvurmuştur.⁵⁵ Eser, Çağatay nesepleriyle uluslarının durumundan söz eden Tarih-i Cihangîr adında bir giriş ile Şahruh'un ikinci oğlu İbrahim Mirza'nın son dönemlerine kadar Timuroğulları tarihinden oluşmaktadır. Yazar, girişte Türklerin efsanevî köklerinden başlayarak Timur'un ortaya çıkışına kadar gelmiş, bunun arkasından da Timur'un fetih ve zaferleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Devletşâh ve Hwandmîr gibi kimselerin, ifadesindeki tatlılık, cümlelerindeki güzellik bakımından o zamana kadar Farsça ile yazılmış olan kitapların hemen hepsine tercih ettikleri eser, Timur'un tarihî olaylarını tasvir eden eserler arasında çok önemli bir yer tutmaktadır.⁵⁶ Timur'un torunu İbrahim Mirza'nın emriyle düzenlenen eser, doğal olarak birçok yönleri ile taraf tutularak yazılmıştır. Bu nedenle Timur dönemi için yalnızca bu esere bakmak yetmediği gibi Timur hakkında doğru bir düşünceye varabilmek için buna karşı yazılan İbn. Arabşâh'ın Acâibe'l Makdûr fi Nevâib-i Timur adlı eserine de bakılmalıdır.⁵⁷

İbn. Arapşâh'ın bu eseri, Timur hakkında yazılmış Arapça tek eserdir. Edebî bir üslupla yazılmıştır. Timur'dan başka, onunla mücadele eden hükümdarlar hakkında da bilgi verir. Seyahatleri esnasında Timur'un seferleriyle ilgili bilgi toplamıştır. Hissî ifadeler dışında doğru ve sağlam bilgi vermiştir. Farsça kaynaklarla arasında büyük fark yoktur. Semerkand ve bu şehirdeki ilmi muhit hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eder.⁵⁸

Timur'un tarihini Nizameddîn Şamî de Zafername adlı kitabında anlatmıştır. Şamî, Yezdi'nin Zafername'sini kendi eseri için esas kabul edip, Uygurların manzum tarihi de üzerine ekleyerek tarihini Timur devrine kadar getirmiştir.⁵⁹

Nizameddîn Şamî'nin Zafername'sinin devamı niteliğinde bir başka Timur tarihi Tacü's- Selmânî'nin Tarihname'sidir.⁶⁰ Timur'un son saltanat yılındaki faaliyetleri ile Timur'un ölümünü müteakip 1409 yılına kadarki saltanat

⁵⁴ Şerefeddîn Ali Yezdi, The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd , edited for the Asiatic Society of Bengal by Maulawi Muhammad Ilahdad , I –II, Kalkutta 1887- 1888.

⁵⁵ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.244.

⁵⁶ Tacü's- Selmânî, Tarihname, (Türkçe Trc. İsmail Aka), Ankara 1988,Önsöz Bölümü, s. 1

⁵⁷ M.Şemsettin Günaltay, *a.g.e.*, s. 372-373.

⁵⁸ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.216.

⁵⁹ Barthold, *a.g.e.*, s.52.

⁶⁰ Tacü's- Selmânî, Tarihname, (Türkçe Trc. İsmail Aka), Ankara 1988.

mücadelelerini anlatan Tarihnâme, Şahruh dönemi hadiselerini kaleme almakla görevlendirilen Şahruh'un tarihçisi Tacü's- Selmânî tarafından kaleme alınmıştır. Eser, XV. yüzyıl başındaki Horasan ve Türkistan bölgesi tarihi konusunda en önemli tarih kaynağı durumundadır.⁶¹

Yine Timur tarihini Abdullah el- Hâtîfî de başka bir Zafernâme yazarak işlemiştir. Şahruh zamanında yazılan önemli tarih kitaplarından biri Cengiz ve Timur sülalelerinin neseplerinden bahseden Muizz el-Ensab fî Şeceret-i Selâtin-i Moğol'dur. Bu eserin müellifi belli değildir. Bazı kısımları Barthold tarafından Petersburg'da yayınlanmıştır.

Bu dönemde Kemâleddin Semerkandî'nin Farsça kaleme aldığı Matla el-Sa'deyn ve Mecma el-Bahreyn adlı eserinde Ebû Saîd Bahâdır Han'ın doğumundan(1304), 1471 yılına yani Hüseyin Baykara'nın tahta çıktığı yıla kadar Çağatay Ulusu arasında cereyan eden olaylardan, bahsedilir. Timur'un ölümünden Hüseyin Baykara'nın tahta çıkışına kadarki olayları anlatan ikinci kısım orijinaldir. Çünkü bu yıllar arasında cereyan eden olaylar, müellif tarafından bizzat takip edilmiştir.⁶²

Doğuda Timurlularla başlayan ilmî ve edebî Rönesans döneminin seçkin kişilerinden biri olan Timur devri tarihçilerinden Hâfız Ebrû'nun Şahruh'un emriyle yazdığı Zübdetü't Tevârih-i Baysungur adlı tarih çalışması, 1471 yılında tamamlanmış olup 1304-1471 yılları arasındaki olayları konu edinir. İlhanlıların sonuna kadar gelen bu eser, Olcaytu ve Ebû Saîd Bahâdır Han devirlerinden bahseder. Bu eser, müellifin Mecmuatü't- Tevârih adlı büyük bir tarihinin son kısmını oluşturur. Bu genel tarih, hilkatten 1427 yılına kadar gelen olayları ihtivâ eder. Buradaki yıllara dağıtılan olaylar vekayinâme tarzında düzenlenmiştir. Bu eserin üçüncü ve son kısmı çok önemlidir. Üçüncü kısımda Selçuklular ve İlhanlılar zamanında İran tarihinden, Zübdetü't Tevârih-i Baysungur adını alan son kısımda ise Timur ve 1427 yılına kadarki Şahruh tarihinden söz edilir. Eserin orijinal kısmı bu son kısımdır. Müellifin bundan başka iki ciltlik Mesâlikü'l-Memâlik ve Suverü'l - Ekâlîm adlı Horasan, Kirman ve Maverâünnehir'in tarihi ve coğrafyasından söz eden bir eseri ile Nizâmüddin Şamî'nin Zafernâmesi'ne bir zeyli de bulunmaktadır.⁶³

⁶¹ Tacü's- Selmânî, a.g.e., s.1.

⁶² Ramazan Şeşen, a.g.e., s.244.

⁶³ Felix Tauer, Timurlular Devrinde Tarihçilik, *Belleten*, CXIII, s.54,55; Ramazan Şeşen, a.g.e., s.242,243.

Yine İlhanlı ve Timurlu tarihi açısından zikredilmesi gereken önemli eserlerden diğerleri de Devletşâh el- Semerkandî'nin Farsça şiir yazar şairlerden bahseden ve hatimesi Hüseyin Baykara'ya tahsis edilmiş olan Tezkîretü's -Şuarâ adlı eseri, Mirza Muhammed Kâsımî tarafından yazılan Şahrûhnâme adlı eser, Muineddin el- İsfirâzî'nin Hüseyin Bahadır Han'ın teşvikiyle yazdığı Ravzatü'l-Cennât fî Evsâf-i Medineti'l Herat adlı Herat Tarihi⁶⁴ ve Ebû Bekir et-Tihranî'nin Karakoyunlu-Timurlu mücadelelerinden bahseden ve Kitâb-ı Diyarbekriyye isimli tarih çalışmalarının belirtilmesi gerekir.⁶⁵

Timur devri kaynakları, bir tarihçi için kötü puan olacak şekilde sadece siyasi olaylara ve iç anlaşmazlıklara yer verir, hükümdara asi veya sadık sülale mensuplarını kaydeder. Bu kaynaklarda iktisadî ve ictimai sebeplere ait bilgi bulmak çok zordur. Bunun yanında yine de siyasete dair eserlerin müellifleri, teb'anın durumuna dair bazı bilgiler vermişlerdir. Bu devre ait hal tercümelerinde ise ictimai, iktisadî ve kültürel bazı bilgilere rastlanabilir. Bu konuda Ali Şir Nevaî'nin Mecâlise'n- Nefâis adlı eseri örnek olarak gösterilebilir.⁶⁶

Burada ismi ayrıca bahsedilmesi gereken bir kişi vardır ki o da Timurlu devri edebiyatına ve bu dönem Rönesans'ına büyük katkıda bulunan Ali Şir Nevaî'dir. İran edebiyatına büyük katkısı olan Nevaî'nin Nefehatü'l Üns adlı eserinde kadın ve erkek mutasavvıflardan bahsedilir. Ali Şir Nevaî ayrıca Timurlu devrinde yetişen birçok tarihçiyi de himayesine almıştır. Bunlardan Hwamdîr ve Mîrhwand çok önemli eserler vücuda getirmişlerdir.

Timurlular döneminde İran'da yazılan tarih kitaplarının genişlik ve kapsam bakımından en önemlisi Mîrhwand'un eseridir. Ravzatü's Safâ fî Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ adını alan bu eser, bir bakıma Doğu tarihinin bir ansiklopedisi niteliğindedir.⁶⁷ Mîrhwand, diğer Türk tarihçileri gibi, bu eserine ilk yaratılıştan başlamış, peygamberler tarihi ve eski İran hakkında uzun ayrıntılar verdikten sonra, İslam tarihine geçmiştir. Müellifin eserini yazarken Hafız Ebrû'nun Mecmuatü't- Tevârih adlı eserinden ilham aldığı anlaşılmaktadır. İslam tarihine ait ciltlerde, İslamiyet'in doğuşu ve halifelerin tarihi anlatıldıktan sonra Türk, Tatar ve Moğol tarihlerine geçilerek Sultan Hüseyin Baykara zamanına kadar olan olaylar bütünüyle incelenmiştir. Mîrhwand, bu eseri Doğu kaynaklarının büyük bir çoğunluğunu inceledikten sonra oluşturmuş olduğundan, eser, Doğu tarihlerinin bir özeti niteliğindedir. Eserin üçüncü ve dördüncü

⁶⁴ Ramazan Şeşen, a.g.e, s.246-247.

⁶⁵ Ebû Bekir-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe Trc Mürsel Öztürk), Ankara 2001.

⁶⁶ Felix Tauer, a.g.m, s.66-67.

⁶⁷ Mîrhwand, Ravzatü's Safâ fî Sîreti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ, (Tashih: Çemşid Giyânfer), C.I-XV, Tahran, H.1380,

ciltleri, Rüstem Paşa'nın emriyle Mustafa b. Hasanşah tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş, Balatîzade Hasan tarafından yapılan ikinci tercüme 1338 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.⁶⁸

Ali Şir Nevaî'nin kültür okulunda yetişen Hwandmîr, Mîrhwand'un kızının oğludur. Hwandmîr'in en önemli eseri Habîbü's Siyer fî Ahbâr-i Efradî'l Beşer adlı Farsça tarihidir. Bir dünya tarihi olan bu eser her biri dört bölümden meydana gelen üç cilt halinde kaleme alınmıştır. Eser hilkat ile başlayıp Şah İsmail'in öldüğü yıl olan 1524 yılına kadar gelir. Bu arada Hindistan'da iken eserin sonuna bazı ilaveler yapmıştır. Kitabın Timurlulardan önceki kısmı, dedesi Mîrhwand'un eserinden ve diğer bazı kaynaklardan faydalanılarak meydana getirilmiştir. İlk iki cildi İslam tarihinden bahseder. Üçüncü cilt Cengiz Han'dan sonraki Türklerin ve Moğolların tarihinden bahseder. Bu cilt eserin yarısını meydana getirir. Eserin Timurluların son devirleri ile Safevîler devrinden bahseden kısmı orijinaldir. Bundan başka Timurlular ve Safevîler devrindeki hükümdarlara ait bahislerin sonunda alimlerin, ediplerin, büyük kişilerin vefatları yer alır. Bu biyografiler önemlidir.⁶⁹

Hwandmir, büyük babasının eserini tamamlamak yanında başka tarihler de yazmıştır. Bunlar; Meşhur hükümdar ve bilginlerin meşhur hareket ve sözlerini tarih sırası ile nakleden Meâsire'l Mülûk, Herat'ın tasviri ve muassır kişilerden bahseden Hülâsatü'l Ahbâr fî Beyânî'l Ahbâr ve'l Ahyâr, meşhur vezirlere ait hal tercümelerini ihtivâ eden Düstûre'l Vüzerâ, Müntehab-ı Tarih-i Vassâf, ve Hümayunnâme'dir.⁷⁰

KAYNAKLAR

AĞACANOV, S.G., *Oğuzlar*, (Türkçe Trc. Ekber N.Necf-Ahmet Annaberdiyev) , İstanbul 2002.

BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Türkçe Trc. H. Dursun Yıldız), Ankara 1990.

_____, “ Beyhaki’’, İslam Ans. (MEB) C.II, İstanbul 1970,

CAHEN, Claude, “İslamiyet’’, (Türkçe Trc. E.Nermin Esendor), Ankara 1990.

⁶⁸ Şemsettin Günaltay, *a.g.e*, s. 400-401. Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.247-248.

⁶⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.248-249.

⁷⁰ Felix Tauer, *a.g.m*, s.64.

- Cüzcanî, Tabakât-ı Nasirî, (İng. Trans. by. H. G. Raverty), vol. I-II, London 1881.
- Ebû Bekir-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe Trc Mürsel Öztürk), Ankara 2001.
- GÜNALTAY, M.Şemsettin, İslam'da Tarih ve Müverrihler, İstanbul 1991.
- Hamdullah Müstevfî al-Kazvinî, Nüzhetü'l-Kulûb, Nşr. Guy Le Strange, II. Baskı, Leiden 1993.
- HAMILTON, A.R.Gibb, “Tarih”, İslam Ansiklopedisi, (MEB) ,XI, İstanbul 1970.
- İbn İsfendiyar, Tarih-i Tabaristân, Tahran 1320.
- İbnü'l- Esîr, El- Kâmil Fî't-Târih, C.IX- XII, (Türkçe Trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça), İstanbul 1987.
- Katip Çelebi, Cihannümâ, İstanbul, H.1145.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “İbn-i Funduk ”, İslam Ansiklopedisi, (MEB) , C.II, İstanbul 1970.
- Mîrhwand, Ravzatü's Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ, (Tashih: Çemşîd Giyânfer), C.I-XV, Tahran, H.1380.
- Nizamülmülk, Siyasetname, (Türkçe Trc. Nureddin Bayburtlugil), II. Baskı, İstanbul 1987.
- Reşideddîn Oğuznâmesi, (Türkçe Tercüme ve Tahlil: Z. Velidi Togan), İstanbul 1982.
- RITTER, Helmut , “ Attar”, İslam Ansiklopedisi, (MEB), C.II, İstanbul 1970.
- SEVİM, Ali, Azimî Tarihi, (Türkçe Trc.Ali Sevim) Ankara 1988.
- SPULER, Berthold , “İran Tarihçiliğinin Gelişimi”, (Türkçe Trc. Mustafa Demir), Türk Dünyası Araş. Dergisi, 134, Ekim 2001.
- ŞAHİD, İrfan, “ Fars Edebiyatı”, İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti, (Chambridge History of Islam) C.IV, İstanbul 1989.
- Şerefeddîn Ali Yezdî, The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd , edited for the Asiatic Society of Bengal by Maulawi Muhammad Ilahdad , I –II, Kalkutta 1887- 1888.
- ŞEŞEN, Ramazan, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998.

Tâcü's- Selmânî, Tarihname, (Türkçe Trc. İsmail Aka), Ankara 1988.

TAUER, Felix, Timurlular Devrinde Tarihçilik, Belleten, CXIII, (Ocak 1965), Sayı:113.

TOGAN, Zeki Velidi, “Birunî”, İslam Ansiklopedisi, (MEB), C. II, İstanbul 1970.

_____, “Reşidüddin Tabip”, İslam Ansiklopedisi, C.IX, İstanbul 1970.

Zekeriya bin Muhammed el-Kazvinî, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Dar Sader Yay. Beyrut, Tarihsiz.